

Василь КРАВЕЦЬ

ТЕОРЕТИКО-КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ПОБУДОВИ ЕФЕКТИВНОЇ МОДЕЛІ ПОДАТКОВОЇ СИСТЕМИ

Висвітлено теоретичні підходи до розкриття економічної природи податку. Особливу увагу акцентовано на принципах оподаткування та концептуальних засадах формування ефективної податкової системи.

Theoretical approaches are reflected to opening of economic nature of tax. The special attention is accented on principles of taxation and conceptual bases of forming of the effective tax system.

Податки є важливим інструментом регулювання ринкової економіки, вмiле застосування якого дає можливість державі створювати сприятливий інвестиційний клімат, вирішувати проблеми структурної перебудови економіки і соціального реформування, забезпечувати умови для сталого економічного зростання. При цьому система податків повинна сприяти створенню суб'єктами господарювання належних умов для організації господарської діяльності, підвищення інвестиційної активності та розвитку виробництва.

Україна поки-що не має дієвої податкової системи, яка б стала основним інструментом регулювання економіки держави, формування доходів бюджету, стимулювання ділової активності, обмеження зростання цін та інфляції. Існуюча податкова система ще не повною мірою адаптована до нових суспільних реалій, і, відповідно, не відповідає світовому досвіду.

Дослідженням проблем оподаткування займалися в різні часи багато вчених економістів. Визначний вклад у розробку

загальної теорії оподаткування зробили такі класики світової економічної думки як А. Сміт, Д. Рікардо, А. Вагнер, Дж. Кейнс, Ф. Лассаль та інші. Вагомий внесок у поглиблення теоретичних основ оподаткування пізніше було зроблено такими зарубіжними вченими як С. Брюс, К. Макконел, А. Лаффер, А. Пігу, Г. Халлер, Й. Шумпетер та інші.

Питання теорії і практики функціонування податків знайшли своє відображення також у наукових працях сучасних українських вчених: В. Андрущенко, О. Василика, В. Вишневського, А. Даниленка, І. Д'яконової, А. Крисоватого, В. Опаріна, Г. П'яченка, А. Соколовської, В. Суторміної, В. Федосова.

Однак, до сьогоднішнього дня відсутні глибоко продумані, комплексні напрацювання щодо створення вітчизняної моделі податкової системи, адаптованої до реалій української економіки.

Дослідження процесу становлення вітчизняної податкової системи засвідчує, що Україна вдавалася до її формування, а згодом і реформування без врахування

наукової доктрини. Не був задіяний кращий світовий досвід оподаткування; характерним для неї став шлях розвитку за принципом "спроб і помилок". Тому особливою актуальності набуває завдання наукового обґрунтування напрямів удосконалення податкової системи з метою побудови її ефективної моделі відповідно до потреб соціально-економічного розвитку держави.

Для виконання поставленого завдання найпершою умовою стало обґрунтування сутності податків. Вивчення наукових літературних джерел дозволило зробити висновок про відсутність єдиного усталеного підходу до трактування економічної природи податків. Найпоширенішими є такі:

- податок – обов'язковий грошовий збір, що стягується органами влади з фізичних та юридичних осіб [1, 26];
- податок – обов'язковий внесок платником грошових коштів у бюджетну систему у визначених законом розмірах та в установлені строки [2];
- податок – обов'язковий збір, що стягується державою з господарюючих суб'єктів та громадян за ставкою, встановленою в законодавчому порядку [3, 3].

У багатьох трактуваннях економічної природи податків увага акцентується на таких їх важливих ознаках, як примусовість, безоплатність та безеквівалентність. Зокрема, ще свого часу Дж. Ст. Міль писав, що "податки – частина національного доходу, примусово вилучена державою, переважно у трудящих, безвідплатно для здійснення своїх функцій" [4, 21]. Таку ж позицію не відкидали А. Сміт, Д. Рікардо, Ф. Нітті, І. І. Янжул, І. Х. Озеров.

Так, Д. Рікардо вважав, що "податки – це та частина продукту землі і праці, яка надходить в розпорядження уряду" [5, 45]. Адам Сміт у своїй праці "Дослідження про природу та причини багатства народів" вважав податки об'єктивною необхідністю, оскільки вони зумовлені потребами поступального розвитку суспільства [6, 341]. Він вважав податок справедливою

ціною за сплату послуг державі. За К. Марксом "податки – породження держави, необхідна умова здійснення нею своїх функцій. У податках втілено економічно відображене існування держави" [7, 308]

У нормативно-податкових дослідженнях Ф. Нітті підкреслюється, що податок "є тією частиною багатства, яку громадяни дають державі і місцевим органам для задоволення колективних потреб" [4, 68–69].

Таким чином, в багатьох публікаціях стверджується, що податок – це плата суспільства за виконання державою її функцій, що має форму відрахування частини вартості валового національного продукту на загальносуспільні потреби. У такому контексті С. В. Бараулін зауважує, що податок є своєю ціною монополістичної купівлі-продажу послуг державою при виконанні своїх функцій [8, 25]. К. Р. Макконелл та С. Л. Брю вважають, що "податок – це примусова сплата уряду господарством або фірмою грошових коштів (чи передача послуг і товарів), в обмін на які господарство чи фірма безпосередньо не отримують товари чи послуги, при цьому така сплата не є штрафом, що накладений судом за незаконні дії" [9, 318].

В усіх наведених вище визначеннях підкреслюються примусовість та безеквівалентність податків. Окремі дослідники, використовуючи цей же підхід, виділяють суттєвіші ознаки податків. Зокрема, на думку С. Г. Попеляєва, "податок – єдинозаконна форма відчуження власності фізичних і юридичних осіб на засадах обов'язковості, індивідуальної безоплатності, безповоротності, забезпечення державним примусом, що не носить характеру покарання чи контрибуції, з метою забезпечення "платоспроможності суб'єктів суспільної влади" [10, 24]. М. П. Кучерявенко відмічає, що податок є формою "примусового відчуження результатів діяльності юридичних осіб, що вноситься до бюджету відповідного рівня на основі акту компетентного органу державної влади і виступає як нецільовий, безплат-

ний, безповоротний, безумовний і обов'язковий платіж" [11, 110].

Таким чином, на основі узагальнення теоретичних підходів та концепцій можна зробити висновок, що податки є тією частиною багатства, яку громадяни дають державі у вигляді обов'язкового внеску у бюджетну систему, у визначених законом розмірах та в установлені строки, для задоволення суспільних потреб, зумовлених соціально-економічною необхідністю поступального розвитку суспільства.

Наукове забезпечення побудови ефективної моделі податкової системи, окрім дослідження сутності і змісту категорії податків як вирішальної передумови, передбачає визначення принципів, на яких повинна будуватися податкова система. Вже декілька століть поспіль провадиться полеміка стосовно принципів оподаткування, орієнтирів організації податкових систем, критеріїв взаємин між фіском і платниками.

Свого часу А. Сміт склав чотиричленну формулу оподаткування, яка має базуватися на таких основних принципах: справедливість, зручність, визначеність, раціональність.

При обґрунтуванні принципів побудови сучасних податкових систем німецький економіст А. Вагнер, керуючись теорією суспільних потреб, доповнив існуючі принципи новими – достатності та еластичності, висунувши їх на першу позицію. У результаті цього принципи оподаткування стали основою системи, що враховувала інтереси не лише платника податків, але й держави з пріоритетом останньої. В межах цієї системи А. Вагнер виділив чотири окремі групи принципів. Перша – фінансові принципи, серед яких достатність та еластичність (рухомість) обкладення. Друга – народногосподарські принципи: належний вибір джерела обкладення, правильна комбінація різних податків у таку систему, яка б враховувала наслідки та умови їх перекладення. До третьої групи автор відносив етичні принципи, принципи справедливості: загальність та рівномірність оподат-

кування. І нарешті, четверта група відображала сукупність адміністративно-технічних правил чи принципів податкового управління: визначеність обкладення, зручність сплати податку та максимальне зменшення витрат на стягнення.

Вивчення літературних джерел з досліджуваної проблеми засвідчує, що визначення принципів оподаткування було предметом пошуків науковців та практиків фактично з моменту виникнення податків. Встановлено, що принципи, на яких має базуватися податкова система, можна умовно поділити на дві групи: загальні принципи оподаткування, які в тому чи іншому формулюванні наводяться різними вченими і складають підґрунтя будь-якої податкової системи; та особливі принципи, що формулюються у результаті аналізу особливостей соціально-економічного розвитку країни і тих завдань, розв'язанню яких має сприяти податкова система, що формується.

У результаті дослідження поставленої проблеми синтезовано найбільш загальні принципи оподаткування, що складають основу будь-якої податкової системи:

- фіскальна достатність та еластичність;
- економічна ефективність: зведення до мінімуму негативного впливу податкової системи на ефективний розподіл ресурсів та господарську діяльність економічних суб'єктів;
- адміністративна простота: законодавча регламентація всіх сторін процесу адміністрування податків; простота і зрозумілість оподаткування; зручність обкладання й стягнення податків для платника; зведення до мінімуму витрат на адміністрування податків;
- справедливість: загальність; недоторканість особистої свободи при обкладанні та стягненні податків; рівність (горизонтальна та вертикальна).

Огляд зарубіжної літератури з даної проблеми засвідчує, що організація

системи оподаткування в демократичних державах ґрунтується на таких правових принципах:

- рівність всіх платників перед законом;
- обов'язкове закріплення податкових преференцій в законах про оподаткування;
- презумпція невинності платника податку у поєднанні з системою гнучкого впливу на порушників податкового законодавства;
- прозорість податкового законодавства, однозначне трактування його норм;
- заборона зворотної сили податкового закону;
- антидискреційність рішень податкової адміністрації (неможливість вирішення нею питань на свій розсуд);
- гарантованість стабільності та послідовності податкової політики;
- обов'язковість процедури підтвердження або уточнення змісту статей Податкового кодексу після закінчення терміну повноважень парламенту [12, 117].

Побудова податкової системи в Україні, в умовах формування конкурентоспроможної, соціально-орієнтованої ринкової економіки, утвердження інноваційної моделі розвитку та забезпечення зростання рівня життя і добробуту населення, має базуватися на таких основних принципах:

- стимулювання науково-технічного прогресу, технологічного оновлення виробництва, виходу вітчизняного товаровиробника на світовий ринок високотехнологічної продукції;
- стимулювання підприємницької виробничої діяльності та інвестиційної активності – введення пільг щодо оподаткування прибутку (доходу), спрямованого на розвиток виробництва;
- обов'язковість – впровадження норм щодо сплати податків і зборів (обов'язкових платежів), визначених на підставі достовірних даних про об'єкти оподаткування за звітний

період, та встановлення відповідальності платників податків за порушення податкового законодавства;

- рівність, недопущення будь-яких проявів податкової дискримінації – забезпечення однакового підходу до суб'єктів господарювання (юридичних і фізичних осіб, включаючи нерезидентів) при визначенні обов'язків щодо сплати податків і зборів (обов'язкових платежів);
- соціальна справедливість – забезпечення соціальної підтримки мало-забезпечених верств населення шляхом запровадження економічно обґрунтованого неоподаткованого мінімуму доходів громадян та застосування диференційованого і прогресивного оподаткування громадян, які отримують високі та надвисокі доходи;
- стабільність – забезпечення незмінності податків і зборів (обов'язкових платежів) та їх ставок, а також податкових пільг протягом бюджетного року;
- економічна обґрунтованість – встановлення податків і зборів (обов'язкових платежів) на підставі показників розвитку національної економіки та фінансових можливостей з урахуванням необхідності досягнення збалансованості витрат бюджету з його доходами;
- рівномірність сплати – встановлення строків сплати податків і зборів (обов'язкових платежів), виходячи з необхідності забезпечення своєчасного надходження коштів до бюджету для фінансування витрат;
- компетенція – встановлення та скасування податків і зборів (обов'язкових платежів), а також пільг їх платникам здійснюються відповідно до законодавства про оподаткування виключно Верховною Радою України, Верховною Радою Автономної Республіки Крим і

сільськими, селищними, міськими радами;

- єдиний підхід – забезпечення єдиного підходу до розробки податкових законів з обов'язковим визначенням платника податку і збору (обов'язкового платежу), об'єкта оподаткування, джерела сплати податку та збору (обов'язкового платежу), податкового періоду, ставок податку і збору (обов'язкового платежу), строків та порядку сплати податку, підстав для надання податкових пільг.

Узагальнення принципів оподаткування і підходів до формування податкової системи показує, що головним чинником, що забезпечує сумісність елементів цієї системи, їх відповідність один одному та зовнішньому середовищу, виступає своєрідна мета, якій підпорядковуються всі елементи системи. Вона визначається зовнішніми чинниками – завданнями, які стоять перед економікою конкретної країни на тому чи іншому етапі її розвитку.

Наступною важливою умовою побудови ефективної моделі податкової системи є системність оподаткування, що забезпечується вмілим комбінуванням податків, кожен з яких більшою мірою виконує ту чи іншу функцію оподаткування. Так, непрямі податки, перш за все, виконують фіскальну функцію, тоді як їх регулююча функція є обмеженою. Прямі податки ефективніше виконують регулюючу функцію, їхня фіскальна функція є обмеженою. Завдяки поєднанню податків з різним функціональним призначенням система в цілому забезпечує реалізацію усіх функцій оподаткування.

Розглядаючи основні проблеми, становлення сучасних податкових систем слід відзначити, що неодноразово в історії фінансової науки висувалися теорії єдиного податку (від теорії єдиного акцизу, що з'явилася ще у середні віки, теорії "королівської десятини" Вобана, теорії єдиного податку на землю, що обстоювалася фізіократами, і до сучасних ідей

єдиного податку, які знаходять своїх прихильників в різних країнах світу), що підлягали обґрунтованій критиці. Узагальнюючи цю критику, зауважимо, що ідея єдиного податку є неприйнятною з таких причин: 1) податкова техніка не знає таких податків, які були б придатними для виконання всіх завдань і цілей податкової політики, задовольняли всі принципи оподаткування; 2) з розвитком господарського життя з'являється таке розмаїття видів доходів, промислів, форм організації господарства, що обкладання повинно диференціюватися вслід за змінами в об'єктах оподаткування, інакше воно не буде відповідати вимогам життя; 3) фіскальна продуктивність одного податку не може бути такою ж великою, як продуктивність розгалуженої податкової системи, тому ставка єдиного податку повинна бути дуже високою; 4) висока ставка єдиного податку спонукає до ухилення від його сплати, тому необхідна не лише досконала організація податкових органів (чого не завжди можна досягти), але й застосування суворох заходів до неплатників. При недостатньо рішучих діях і недостатньо кваліфікованому податковому апараті держава ризикує залишитись банкрутом, не отримавши достатніх надходжень від єдиного джерела. Лише за умов розгалуженої податкової системи той, хто ухиляється від одного податку, все ж змушений платити інші (перш за все, мова іде про податки на споживання); 5) не існує ідеальних податків, кожен з них має як свої переваги, так і вади. Поєднання різних податків в системі дозволяє дещо компенсувати вади одних податків перевагами інших; 6) застосування різних податків з відносно невисокими ставками робить податковий тягар менш очевидним для платників.

Обґрунтовуючи неприйнятність ідеї єдиного податку, вчені застерігали і проти іншої крайності – намагання запровадити якомога більшу кількість різних податків. Багаточисельні дрібні податки, дають дуже мало скарбниці, одночасно надзвичайно

переобтяжуючи населення і гальмуючи розвиток господарства” [13, 604].

Таким чином, ефективність податкової системи значною мірою забезпечується комбінацією податків, кожен з яких має свою мету, дозволяє більшою мірою визначити платоспроможність платників, пом'якшити проблему ухилення від податків, зробити загальний податковий тягар психологічно менш помітним, а також розширити можливості використання податкової політики як регулюючого чинника.

Особливого акценту заслуговує проблема досягнення оптимального співвідношення прямих і непрямих податків у податковій системі. Серед вчених виявилось багато прихильників як прямих (Дж. Локк, Боділяр, Буагільбер, Вобан, А. Ісаєв, І. Янжул), так і непрямих податків (Ж. Боден, Г. Гобс, В. Петті, Зонненфельс, Ш. Монтеск'є) [14, 20–26, 142–146]. Перші вважали, що податкові системи мають ґрунтуватися переважно на прямих податках. Щодо непрямих податків, то навіть найрішучіші противники останніх усвідомлювали їх фіскальне значення, а тому якщо і пропонували відмовитися від цих податків, то не одразу. Представники другого напрямку віддавали перевагу непрямим податкам на тій підставі, що за умови їх поміркованості вони найменш обтяжливі та помітні для народу і дають найбільші надходження до бюджету. Найрадикальніші прихильники непрямих податків висували ідею запровадження єдиного податку на споживання.

Сучасні вчені обґрунтовують переваги непрямих податків їх більшою нейтральністю відносно стимулів щодо зростання доходів та вибору варіантів господарських рішень, отже, вищою економічною ефективністю. Як зазначав німецький економіст Ю. Конрад, “... оподаткування споживання становить меншу небезпеку для економічного зростання, ніж оподаткування особистих доходів і прибутку підприємств” [15, 31].

Більшість вчених як в минулому, так і сучасності, усвідомлюючи переваги та вади прямих і непрямих податків, обґрунтовують необхідність їх розумного поєд-

нання. При цьому вони наголошують на тому, що позитивний чи негативний вплив не є неминучим проявом апріорних властивостей того чи іншого типу податків. Характер їх впливу залежить від рівня податкової ставки; механізму визначення об'єкта оподаткування; способу утримання; від тих умов, за яких встановлено даний податок; від досконалості закону, що регулює його справляння, узгодженості даного закону з рештою податкових законів; якості інших нормативно-правових актів. З усіма цими обставинами і необхідно рахуватися [13, 602].

Формування ефективної податкової системи обумовлює актуальність вибору податків, які доцільно включити до її складу, їх комбінації у певному співвідношенні. Е. Селігман писав у цьому зв'язку, що колишня суперечка з приводу відносної важливості прямих і непрямих податків змінилася більш новими дискусіями про переваги податків на багатство порівняно з податками на споживання, податків на заощадження порівняно з податками на витрати, зборів із заробітків чи доходу порівняно з податками на продаж та угоди [16, 117].

У фінансовій літературі проблема ефективної податкової структури розглядається переважно під кутом зору відповідності податкової системи основним принципам оподаткування. Забезпечення цієї відповідності є одним із критеріїв ефективної податкової структури.

Підводячи підсумок, зазначимо: по-перше, упродовж останніх років змінюються наукові підходи до розв'язання проблеми вибору форм оподаткування та їх комбінації в певну систему. Ця проблема вирішується не на основі порівняльного аналізу переваг різних податків, а шляхом визначення відповідності кожного з них і системи загалом попередньо встановленим критеріям оптимального оподаткування.

По-друге, сучасні дослідження здійснюються в межах теорії оптимального оподаткування, розробленої на базі принципів економіки добробуту. Критерієм

вибору форм оподаткування згідно з цією теорією є спричинене стягненням того чи іншого податку погіршення (втрата) добробуту або надлишковий тягар податку. Для суспільства в цілому надлишковий тягар податку – це втрата чистого доходу, що є наслідком падіння виробництва і споживання товару.

По-третє, вибір оптимальної податкової структури відповідно до теорії оподаткування в умовах економіки добробуту має здійснюватись з урахуванням не лише принципу ефективності, а й принципу рівності. Останній вимагає запровадження прогресивного прибуткового оподаткування. Ступінь же його прогресивності залежить від прийнятного для даного суспільства співвідношення ефективності та рівності. Таким чином, оптимальне прибуткове оподаткування вимагає співставлення отриманої і втраченої вигоди відповідно до обох критеріїв. Оптимальну структуру оподаткування, за влучним висловлюванням Дж. Стігліца, варто визначати як таку, що "...максимізує добробут суспільства, в якому баланс між омертвленими збитками і нерівністю відображає ставлення до рівності та ефективності" [17, 572].

Таким чином, для побудови ефективної моделі податкової системи необхідно забезпечити комплексний підхід, з урахуванням взаємодії всіх її складових елементів, об'єктивних факторів, стану і умов соціально-економічного розвитку країни.

Література

1. Брячихин А. М. *Как найти выход из финансовых трудностей?* // *Финансы*. – 1995. – № 3. – С. 26–28.
2. *Финансы: Учебное пособие* / А. М. Ковалева, Я. П. Баранникова, В. Д. Богачева и др. / Под ред. А. М. Ковалевой. – М.: *Финансы и статистика*, 1996. – 146 с.
3. *Налоги: Учебное пособие* / Под ред. Д. Г. Черника. – 4-е изд. перераб. и доп. – М.: *Финансы и статистика*, 1998. – 542 с.
4. Пушкарева В. М. *История финансовой мысли и политики налогов: Учебное пособие*. – М.: *ИНФРА-М*, 1996. – 192 с.
5. Рикардо Д. *Сочинения: В 3-х т.: Пер. с англ.* – М.: *Госполитиздат*, 1955. – Т. 1: *Начала политической экономии и налогового обложения*.
6. Смит А. *Исследование о природе и причинах богатства народов*. – М.: *Наука*, 1993. – 572 с.
7. Маркс К., Энгельс Ф. *Сочинения*. – М.: *Госполитиздат*, 1955. – Т. 4. – 780 с.
8. Бараулин С. В. *Налоги как цена услуг государства* // *Финансы*. – 1995. – № 2. – С. 25–27.
9. Макконнелл К. Р., Брю С. Л. *Экономикс*. – 13-е изд. – М.: *Инфра-М*, 1999. – 974 с.
10. Попеляев С. Г. *Основы налогового права*. – М.: *Наука*. – 1995. – 440 с.
11. Кучерявенко Н. П. *Налоговое право. Учебник*. – Харьков: "Консул". – 1997. – 432 с.
12. *Die Öffentliche Finanzen in Theorie und Praxis* / Richard A. Musgrave; Peggy B. Musgrave; Love Kullmer. 1. *Die Öffentliche*. – 2., durchges. Aufl. – Tübingen: *Mohr*, 1978.
13. *Финансовая энциклопедия* / Под общ. ред. Г. Я. Сокольникова, Д. П. Боголепова, А. И. Буковецкого, Н. Н. Деревенко, Д. Г. Тарасова. – 2-е изд. – М.; Л.: *Госиздат*, 1927. – 1148 с.
14. Иловайский С. И. *Косвенное обложение в теории и практике*. – Одесса: [б.и.], 1892. – 25 с.
15. Конрад Ю., Луніна І. *Податкова політика в Україні: підходи і перспективи* // *Економіка України*. – 1996. – № 11. – С. 29–36.
16. Селигман Э. *Очерки по теории обложения (финансовые проблемы военного и послевоенного периода)*. – Петрозград: *Изд-во Сев.-Зап. Профбюро В.С.Н.Х*, 1924. – 127 с.
17. Стігліц Джозеф Е. *Економіка державного сектора* / Пер. з англ. А. Олійник, Р. Скільський. – К.: *Основи*, 1998. – 854 с.